

О. О. Порпуліт

Міфонім Змій в українських і російських чарівних казках

Найпопулярнішою міфологічною номінацією в українських і російських чарівних казках виступає особова назва **Змій**. Онім Змій у казковому тексті має варіанти й може супр оводжуватися епітетом: *укр. Змія* [13:466, 515, 516; 7: 12-17], *рос. Змей Горыныч* [2:204,209, 505], *Змей Змеевич* [2:205], *Змеевич-богатырь* [2:312], *Змей Лютый* [2:192, 560], *Змей Черноморский* [2:131].

Функції персонажа:

0. Коло дій злотворця.
  - 0.1. викрадення: 1.1.1. людини, 1.1.2. чарівного засобу, 1.1.3. посіву, 1.1.4. стада, 1.1.5. денного світла;
  - 0.2. викликання раптового знищення: 1.2.1. зачарування своєї жертви, 1.2.2. ув'язнення у вежі;
  - 0.3. погроза: 1.3.1. людоджерством, 1.3.2. насильницьким одруженням;
  - 0.4. нічний мучитель;
  - 0.5. боротьба з героєм: 1.5.1. на відкритому полі, 1.5.2. намоству, 1.5.3. у небі, 1.5.4. за грою з карти;
  - 0.6. переслідування: 1.6.1. летить за героєм, 1.6.2. перевтілення у тварин, 1.6.3. намагається проковтнути, 1.6.4. намагається спалити вогнем.

Специфічною для персонажа жінка-Зшя є функція 1.6.4. - намагається спалити вогнем.

1. Коло дій дарівника.
  - 1.1. випробування: 2.1.1. прохання про пощаду;
  - 1.2. спорядження героя чарівним засобом: 2.2.1. дарується,

1.2.2. обмінюється.

Значно рідше **Змій** приймає функції помічника.

2. Коло дій помічника.

2.1. переміщення героя у просторі: 3.1.1. указує шлях;

2.2. перевтілення героя; 3.2.1. від поцілунку.

Найхарактернішою ознакою образу **Змія** в казках є та, що у нього з пащі полум'я пашить, а коли біжить - усе кругом гуде. **Змій**, який доганяє дочку з хлопцем, *укр.* «так біжить! А ті чують - земля реве і гаряча» [13:511]. Красуня-полонянка, тікаючи **від Змія**, каже: *укр.* «Ой, сестричко, земля дуднить - це за нами **змій** летить. У мене праве вушко палає-він уже нас здоганяє» [13: 515]. Часто Змій погрожує спалити царство вогнем: Отдай свою дочку, не то все королевство огнем сожгу, пепломразвею [2:271]. Атрибут **Змія** - його крилатість: Дивиться, а з-за гір, з-за лісів **Змій** летить, ліс аж на п'ять кілометрів ломиться, падає, тріщить, горить [12:9-30]; ...вдруг дерева в лесу зашумели, крыша на избе пошатнулася - прилетел **змея** [2:200], Тут поднялся буйный ветер, королевна испугалась: «Сейчас, - говорит, - мой **змея** прилетит!»... Прилетел трехглавый **змея** [2:140]. Крилатість **Змія** є пізнішим нашаруванням, яке пов'язано з уявленням вогню як птиці. Це широко відображено саме у казкових мотивах **Жар птиці, вогняної птиці**.

Казковий **Змій** здатен змінювати свою зовнішність: Я **змій** той проклятий да перекинувся парубком, таким хорошим, що й надивитися на нього не можна і очей відвести не можна [13:511]; В это время прилетает к реке **Змей Горыныч**; ударился о сыру землю и сделался таким молодцом да красавцем, что ни вздумать, ни взгадать, только в сказке сказать [2:204]; **Змей Змеевич...**, скинувшись молодым молодцом, удалым удалцом, хаживал к княгине-красавице [2:205]. Перетворюються у золоту яблуньку, криницю, постіль, вогонь і дружини зміїв, щоб знищити богатирів, котрі убили їх чоловіків: Каже **змія** до **змій**: «Іди, сестро, наперед них і перекинься таким яблуком солотком, таким пахнущом, щоби вони не проїхали». А друга каже: «А ти, сестро, піди перекинься таким кернецьом, таким чистом, таким гожом». А третя каже: «А я піду перекинуся муром, то вони нікуди не проїдуть!» [13: 477]; Ах, матушка, вашего сына, а моего мужа погубил **Буря - богатырь Иван коровий сын**. Да я отсмею ему эту насмешку: забегу вперед и пущу ему день жаркий, а сама сделаюсь зеленым лугом; в

этом зеленом лугу оборочусь я колодцем, в этом колодце станет плавать серебряная чарочка; да еще оборочусь я тесовой кроваткою. Захотят братья лошадей покормить, сами отдохнуть и воды попить; тут-то и разорвет их по макову зернышку!» Приходит вторая невестка: «... забегу наперед, оборочусь прекрасным садом, через тын будут висеть плоды разные - сочные пахучие! Захотят они сорвать, что кому понравится; тут то их и разорвет по макову зернышку!» Приходит третья, меньшая невестка: «... оборочусь старой избушкою; захотят они обночевать в ней, только взойдут в избушку - тотчас и разорвет их по макову зернышку!» [2:136];... пришел в тот дом, *где змеи* жили... А в целом доме осталось в живых только *змеиха* да три ее снохи; сидят они в горнице и говорят между собою: «Как бы нам злодея *Ивана крестьянского сына* сгубить?» Малая сноха говорит: «Куда б ни поехал *Иван крестьянский сын*, сделаю на пути голод, а сама оборочусь яблоней; как он съест яблочко, сейчас разорвет его!» Средняя сказала: «А я на пути их сделаю жажду и оборочусь колодцем; пусть попробует его выпить!» Старшая сказала: «А я наведу сон, а сама сделаюсь кроватью; если *Иван крестьянский сын* ляжет, то сейчас помрет» [2: 137,138].

Але, незважаючи на безліч ознак, які окреслюються при аналізі фольклорного тексту, статичного портрету *Змія* казка не знає: він не описується, а іменується.

На думку С.Ю.Неклюдова, «різниця між неантропоморфною та антропоморфною іпостассю персонажа виявляється переважно не у вигляді як такому (зовнішній опис взагалі, як правило, відсутній), але на етичному рівні: тобто не стільки «має вигляд як, «скільки «поводиться як» - наприклад «ворон чи людина» [19:195].

Причому атрибути зберігають своє первинне значення, будучи динамічно, функціонально виправданими. Так, зокрема, і з багатоголовістю чудовиська: голови не тільки є частиною найменування (одно-, дво-, три-, шести-, дев'яти-, дванадцятиголовий *Змій* - у межах одного тексту вони звичайно і розрізняються кількістю голів), але й фігурують в епізоді як елементи динамічного сплетіння подій - коїш герой зрубує їх одну за другою.

У силу цього природа персонажа визначає його ім'я, яке заміняє зовнішній опис і стає чи не найголовнішим ключем до усвідомлення образу міфічної істоти.

Слід нагадати, що виникнення образу *Змія* сягає в глибини дослов'янської культури і «відомий майже у всіх міфологіях символ, що пов'язують із родючістю, землею, жіночою силою, водою, дощем, з одного боку, і домашнім вогнищем, вогнем (особливо небесним), а також чоловічою основою-з іншого» [17:468]. В.Я. Пропп убачав у постаті *Змія* втілення уявлень про предків, прашурів, що після смерті приймають вигляд змія, птиці або змія-птиці. Саме у такому обличчі предок стає господарем іншого царства, відвідує, викрадає і випробує живих людей ^3]. О.О.Потебня у праці «О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865) наголошував, що основу образу *Змія* становлять природно несумісні компоненти вогонь і вода, які виступають у формі своєрідної єдності протилежностей і можуть не лише гармонійно переходити одне в одне, але і взаємозамінюватися [22:233]. Тобто *Змій*, який водночас ототожнюється зі стихією і функціонує в опрацьованих нами фольклорних текстах як володар її, сприймається неоднозначно і набуває цілого набору додаткових значень.

Крім зв'язку *Змія* з вогнем є й інший, не менш ясний і важливий зв'язок, саме з водою. Лише припущенням, що *Змій* - це небесний вогонь навряд чи можливо пояснити, що *Змій* охороняє воду, що він надсилається вогняним царем чи з'являється з води: Безногий як піймав у руки того *змія*, давай удвох душить. Той *змій* і проситься: «Пустить мене!»... Безногий і каже: «Ні, понеси нас туди, де є цілюща вода, щоб у мене були ноги, а в брата руки» [11:186-198]; У мого братіка (*Змія* - О.П.) за наймичку служити... Там на морі є острів - там його й хата [24:28]; Вдруг туча надвинулась, ветер зашумел, море вско- лыхалося - из синя моря *Змей* выходит, в гору вверх подымается [2:155]; Есть у нас в озере страшный *змей* о двенадцати головах, все людей пожирает [2:206]. Взагалі ж, багато народів води заселяли могутніми зміями, їх обожнювали, їм поклонялися, приносили жертви, від їх очікували допомоги, особливо народи, хто оселився біля великих рік й озер. Так, за словами В.М. Василенка, образ драконо-змієподібної істоти, вимальовувався ще на бронзових пальчастих фабулах VI ст., а також на подібних виробках антропоморфно-зооморфного типу VIII ст. і особливо шанувався новгородськими словенами, що населяли береги обширного Ільмень-озера. Вони поклонялися водяному божеству у вигляді ящера-дракона, культ якого добре простежений на новгородському матеріалі X-XII ст. (прикрашені головами і мордами драконів речі) [5].

Зв'язок з водою відбито й у рос. міфонімі *Змей Черноморский*. Як відомо, у давніх уявленнях слов'ян море грало особливо значну роль, яка прямо не виводиться з його значення для праслов'ян, що мешкали осторонь моря, та східних слов'ян, котрі досягай узбережжя відносно пізно. У всіх слов'янських традиціях море асоціюється з чимось негативним, зокрема, зі смертю, що підтверджується, головним чином, казковим матеріалом, де море є шлях на той світ. Лексема може отримувати епітети, які актуалізують відомі члени опозиції, маркованих ознакою «негативний». Тому море, як місце помешкання *Змія*, чорне, а сам *Змій*, отже, *Черноморський*. Тобто *Черноморський* в оповіді чарівної казки одержує абстрактне тлумачення: як чужий, належний іншому світу, нечистий. Найвиразніше сприйняття і вшанування *Змія* як духу водоймища чи вогню, або ж змалювання його у вигляді вогняної чи водяної річки, на думку В.В.Пономаренко, виявилось за часів християнства, кожді «пекло змалювалося у вигляді вогняної річки, яку оберігає змій, або яку він сам утворює, тому в замовляннях хворобу відсилали «до щелеп пекла», а пекло називали «рікою зміевою», що починається від підніжжя трону Ісуса Христа» [21: 9-10]. Таким чином, завершує дослідниця, «складається враження, що тіло змія є водночас і вогняною річкою, і пекельним шляхом, по якому рухаються грішні душі» [21:10].

Вогнений *Змій*, звичайно багатоголовий, частий у народних віруваннях, і часто виступає, як зла сила. В українському і російському фольклорі звичайним місцем мешкання *Змія* є водоймище чи болото, тому у більшості казкових творів, де йдеться про *Змія*, обов'язковою є присутність води. Згадана міфологічна істота пожирає людей, вимагаючи собі ще й царську дочку. По ночах він літає до жінок. Взагалі ж, відмічає І.Огієнко, статеве співжиття жінок зі звіриною в переказах не рідке [10:79]. *Змій*, живучи з жінкою, сильно сушить її. Існує навіть прикмета: якщо жінка суха, аж світиться, то певна ознака, що до неї ночами *Змій* літає.

Подвійність *Змія*, відзначена О.О.Потебнею, виявляється і в функціях *Змія* в чарівних казках. З одного боку, він виступає у ролі спокусника і викрадача жінок (як утілення блискавки, вогненої стихії, *Змій Горинич* - збудник кохання, і в замовленнях до нього звертаються з проханням наслати це палке почуття), з другого, *Змій* - охоронець живої води, меж «підземного царства», пор... води нам не

пускає [13:516, 517]. Мотиви *Змій-спокусник* чи *Змій-охоронець* М.Грушевський вважає новішими нашаруваннями християнської демонології, де «змій є втілення нечистої сили» [8: 336]. Найвідоміший нам варіант - біблійна легенда про райського *Змія* - спокусника і пов'язаний з ним вавілонський образ *Змія* охоронця. Предковичним, треба вважати, є мотив змієборства.

В російських казкових текстах міфонім *Змій* супроводжується епітетом *Горинич*. Походження його О.М.Афанасьєв пояснює генеалогією казкового персонажа. «Він (*Змій Горинич* - О.П.) походить від слова *гора* і є вітчизняна форма, яка означає сина гори» [3:132-133]. Розглядаючи етимологію спільнослов'янського слова *гора*, В.П.Анікін проводить паралельне зіставлення із спорідненими мовами, де лит. *gīgia, gīgė -ліс*, в давньопруській *gāgān - дерево*. Отже, *Горинич*, робить висновок вчений, «може мати зміст 'лісовий', що походить від лісу» [1:120].

Для висвітлення етимології епітета *Горинич* простежимо, які значення отримало праслов'янське *goga в слов'янських мовах: пор. ст.- слов. *гора*; болт. *гора ліс*, також *гора*, діал. *горь гора, ліс* \ макед. *гора ліс* (рідко *гора*); серб. *гора гора, ліс*; хорв. *goga пагін, паростки, що ідуть на корм худобі*; слов. *goga (висока) гора, гірський ліс*; чес. *hoga гора*, діал. *hoga ліс, ліс з великих дерев, високий ліс, huga горище*; слов. *hoga ліс, гора, яка поросла лісом*; польс. *goga гора*, стар. діал. *goga горище, гора*; рос. *гора значне підвищення, що вирівнюється серед оточуючої місцевості чи серед інших підвищень*, діал. *гора сухий та високий берег річки, північний вітер на Байкалі, берег моря чи річки, берег яру*; укр. *гора гора, горище, верхів'я*; блр. *гора гора* [29:29-30].

Більшість дослідників виходить із судження, що первісним є значення 'гора' [26:22; 9:10-11]. Засвідченням Е.М. Мурзаєва, «синонімічність слів *гора* і *ліс* могла виникнути тільки в умовах засушливого клімату, у степовій зоні, де ліс зустрічається виключно на узгір'ї. Це положення добре ілюструється прикладами степової України» [18:105]. Єдина можливість витлумачити й примирити виявлені суперечності, на думку О.М.Грубачова, полягає у співвідношенні і.-е. *gA>r* 'гора' з і.-е. *g^eг* *поглинати, жерло, горло*. У певних умовах, наприклад, бідність навколишніх рівнин водою, *гора* сприймалася давніми індоєвропейцями як джерело, жерло, що вивергає воду [Докл. див.:27]. Наведемо спостереження М.О.Мачинського про утворення назви *Горинич*!. «Найдавні згадки про змій та певної 'опозиції' до них пов'язані з Горинським

краєм - річка Горинь - Полісся, пізніше стає західною межею ворожої Києву Древлянській землі» [16:124]. За свідченням В.Н.Татищева Го-ринь «у 1147 р. установа кордоном між Малою та Червоною Руссю чи паче від Києва з князівством Володимирським» [25:243]. Додамо, що укладений у 40-х р. XVIII ст. Лексикон російський В.Н.Татищева містить словникові статті, присвячені онімам, які багато в чім збігаються з матеріалами сучасних словників про назви рік, а саме свідчать про географічне розташування об'єкта [15:45]. Наведені факти «належить узяти до уваги у зв'язку з широко відомим і звичайно витлумачуваним як похідне від гора прізвиськом **Змія Горинича** у російському фольклорі» [16:124].

Ця інтерпретація казкового оніма **Горинич** видається нам досить сумнівною. Так В.П.Шульгач кваліфікує сучасне Горинь «як пізнішу форму, яка виникла аналогічно до гідронімів на -инь (<унь), як, наприклад, Норина/Норин/Ногун у бас. Ужа п. Прип'яті. Отже, як етимологічну слід прийняти форму Горина <*gogina - похідного з суфіксом -іпа від *goga на зразок *kogina<*koga, *nogina<*noga тощо» [28:97-98]. Пояснення особливості походження міфонема **Змій Горинич** від річки **Горинь**, яка, в свою чергу, утворилась від апелятива *goga, на нашу думку, випливає з прихильності усної традиції до заміни найменувань стародавніх ворогів найменуваннями ворогів більш пізніх. Беручи до уваги те, що **Змій** в народних віруваннях, зокрема в казкових текстах «істота водночас підземна (гірська), водна (підводна) і вогняна, повітряна, пов'язана зі всіма стихіями світу й обдарована унікальною силою і владою» [6:154], припускаємо, що прізвисько **Горинич** актуалізує значення *жерло, горло, поглинати* і співвідноситься зі специфікою фольклорного **Змія**.

Таутономічна модель рос. іменування **Змій Змеевич** притаманна лише російському фольклорові. Аналізуючи онімію російських билин, А.Б.Пеньковський звертає увагу на одну промовисту деталь, а саме, що персонажі 'чужого' світу отримують найменування -таутоніми. «Повтор загальної назви удає власну назву... Таутономічна модель, отже, є знак персоніфікації і міфологізації загальної назви в 'чужому' світі» [20:35]. Називаючи двочленну билинну антропоформулу 'ім'я + по батькові' панівною моделлю найменування героїв, Ю.О. Карпенко розглядає таутоніми як побудову первісного однокленного імені до звичайної для билин двочленної моделі, яка «при відсутності даних

для побудови окремого по батькові витворюється шляхом редуплікації імені» [14:14].

Належність **Змія** іншому, чужому, а в період двовір'я, нехристиянському світу дає можливість включати в найменування сполучення 'нехрещена людина': пор. Прилетел **змей** осьмиглавый поедать царскую дочь и говорит **Ивану-царевичу**. «... Делай мост по морю, и пойдем с тобой воевать» - «Экий! Ведь я крещеный человек, а ты некрещеный; делай ты мост» [2:176]. Для відносно далекого часу міфонім набуває етнічної інтерпретації: пор. В те поры да в то времечко наезжал **Змеевич-богатырь** и облаынил все царство князя Владимира [2: 312]. Тобто після впровадження християнства на Русі язичницький **Змій** перетворився на нечисту силу і використовувався для розвінчання всієї поганської спадщини. Я.Є.Боровський наводить «малюнок біля азбуки Софійського собору, на якому невідомий автор в алегоричній формі відтворив перемогу християнства над язичництвом» [4:34], де **Змій** уособлював давню первісну релігію слов'янських народів.

Отож, у чарівних казках нерідко тільки ім'я - найменування експліцитно визначає минулу міфологічність персонажа. Суть імені міфологічних героїв неможливо розшифрувати простим зусиллям розуму, бо стабільність міфонімів не дозволяє включити до них всю різноманітність атрибутів, якими володіє персонаж і які змінюються в процесі його сюжетного функціонування. Але самі ці атрибути реалізують ті ж сфери значень, які виділені на основі аналізу найменувань персонажа. Тобто суть міфонема неможливо відділити від структури міфологічного персонажа.

1. Аникин В.П. Русская народная сказка.-М., 1977.
2. Афанасьев А.Н. Народные русские сказки: ВЗ-хт.-М., 1985.-Т. 1-3.
3. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: В 3-хт.-М., 1985.-Т.2.
4. Боровский Я.Є. Світгляд давніх киян. - К., і 992.
5. Василенко В.М. Русское прикладное искусство. Истоки и становление: I в. до нашей эры-ХІІІ в. нашей эры. - М., 1977.
6. Власова М. Новая АБЕВЕГА русских суеверий. -СПб, 1995.
7. Возняк М.И. Українські народні казки: ВЗ-хт.-К., 1946-1948.-Т. 1-3.
8. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т. 9кн.-К., 1992.- Т. 1.
9. Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей.- М., 1974.
10. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія.-К., 1992.

11. Казки Буковини. Упоряд. М.Г. Івасюката **В.С.** Бесараба.-Ужгород, 1973.
12. Казки зелених гір Ракарпатські казки М. Галиця].-Ужгород, 1965.
13. Казки та оповідання з Поділля в записях 1850-1860-хрр.-К.,1928.
14. Карпенко Ю.О. Проблеми мовної приналежності білин // Щорічні записки з українського мовознавства.-Одеса, 1995.-Вип. 2.
15. Касьяненко Н.Е. Собственныиенав«Лексиконеросийском»В.Н.Татищева// Восточноукраинский лингвистический сборник.-Донецк, 1998- Вып. 4.
16. Мачинский ДА. Дунай русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии//Русский Север. Проблемы этнографии и фольклора.-Л., 1981.
17. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т.-М., 1987.-Т. 1.
18. МурзаевЭ.М. Очеркитопонимики.-М., 1974.
19. Неклюдов С.Ю. Особенности изобразительной системы в долитературном повествовательном фольклоре // Ранние формы искусства.-М., 1972.
20. Пеньковский А.Б. Ономастическое пространство русского былевого эпоса как модель его художественного мира.-Петрозаводск, 1988.
21. Пономаренко В.В. Еволюція хтонічного образу в українському фольклорі: Автореф. дис.... канд. філол. наук.-К., 1999.
22. ПслбняАА.Омифологическомзначениинекогорыхобрадовиповерий.-М., 1865.
23. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки.-М., 1986.
24. РудченкоИ.Народныіяужнорускіяказки.-СПб, 1879.
25. Татищев В.Н. Избранные произведения.-Л., 1979.
26. Толстой Н.И.Славянскаягеографическаятерминология.-М.,1969.
27. ТрубачевО.Н.Таврскииесицдومهотскиеэгамологии//Эгимология.1977.-М.Д979.
28. ШульгачВ.П. Праслав'янськийгідронімнийфонд.-К., 1998.
29. Этимологический словарь славянских языков.-М., 1980.-Вып. 7.